

УДК 339.54.012.435; DOI: 10.31388/2519-884X-2021-43-154-165

Карпенко А.В., д.е.н., доцент,
професор кафедри економіки та митної справи
karpenko.a.v2@gmail.com

Пустовіт Ю.А.,
upustovit10@gmail.com
Національний університет «Запорізька політехніка»

ОСВІТНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто особливості функціонування системи освіти в Україні. Зазначено про лідерство розвинених країн світу за рахунок інтелектуальних активів населення. Визначено сучасні проблеми в системі освіти та основні чинники, що спричиняють їх виникнення. Охарактеризовано освітні умови в Україні та їх вплив на формування інтелектуальних активів населення. Запропоновано узагальнення думок щодо розуміння освітніх умов. Проведено порівняння з особливостями політик інших країн світу, стосовно використання освіти у формуванні інтелектуальних активів, як провідного фактору економічного зростання. Надано пропозиції щодо покращення освітніх умов в Україні та розвитку інтелектуальних активів населення.

Ключові слова: інтелектуальні активи, освітні умови, людський потенціал, населення, освіта, економічне зростання.

JEL code classification: E62, F42, F52, F62

Andrii Karpenko, D. Sc. in Economics, Ass. Prof.,
Professor of economics and customs department
karpenko.a.v2@gmail.com

Yuliia Pustovit,
upustovit10@gmail.com
National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

EDUCATIONAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF INTELLECTUAL ASSETS OF HUMAN POTENTIAL IN UKRAINE

Abstract. The article considers the peculiarities of the functioning of the education system in Ukraine. It is noted about the leadership of the developed countries of the world at the expense of intellectual assets of the population. The current problems in the education system and the main factors that cause them are identified. The educational conditions in Ukraine and their influence on the formation of intellectual assets of the population are characterized. The generalization of opinions on the understanding of educational conditions is offered. A comparison is made with the features of policies of other countries, regarding the use of education in the formation of intellectual assets as a leading factor in economic growth. Proposals for improving educational conditions in Ukraine and the development of intellectual assets of the population are provided.

The generalization of the main categories related to the formation of educational conditions is performed. The main provisions of the legislation on the formation and implementation of educational conditions in Ukraine are revealed. The current trends of the world economy related to the main features of the educational system are identified.

The comparison of stimulation of work of pedagogical workers and cost of training is executed. It is determined that today in Ukraine the development of the educational environment is characterized by negative trends. At all educational levels, from preschool to higher, there is a reduction in both quantitative and qualitative indicators. The educational system of Ukraine is negatively perceived in society today, which, along with the lost prestige of the teaching profession and low wages, does not encourage its qualitative changes.

It is substantiated that the intellectual assets of the population are a set of different elements of human potential that develop and improve throughout life, through the prism of education, culture, level of education and motivation to learn and are reflected in the intellectual activity of individuals. They are the key to economic growth of the world's leading countries, because they are capable of accumulation and self-reproduction, unlike other resources of production. The formation of intellectual assets of the population is conditioned by educational conditions, which reflect the synthesis of

the peculiarities of the education system, the conditions of access to knowledge and the direct quality of the implementation of educational programs. Currently, there are a number of problems in Ukraine related to each of these components. Therefore, the joint efforts of government agencies at different economic levels, the educational and scientific community, business and the public in agreeing on the main priorities and directions of creating favorable educational conditions can further ensure the development of intellectual assets of the population.

Keywords: *intellectual assets, educational conditions, human potential, population, education, economic growth.*

Постановка проблеми. Провідні країни світу для формування та розвитку конкурентних переваг й утримання власних лідерських позицій у глобальній економіці використовують стратегії інноваційного розвитку. Вони ґрунтуються на створенні такого середовища, яке сприяє розвитку людського потенціалу, особливо його інтелектуальних активів, що визначають переваги у світовому лідерстві. Для формування та розвитку інтелектуальних активів людського потенціалу необхідно створювати сприятливі освітні умови та вдосконалити освітнє середовище, що визначатиме інноваційний розвиток економіки. Тому дослідження освітніх умов формування інтелектуальних активів людського потенціалу є своєчасним і актуальним для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам вивчення інтелектуальних активів людини особливу увагу приділяють чимало вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких: К. Бредлі, Е. Брукінг, О. Бутнік-Сіверський, Н. Іванова, О. Кендюхов, А. Колот, Л. Лукічева, О. Наумчук, В. Пономаренко, П. Салліван та ін. Питання впливу освітнього середовища на розвиток особистості та його моніторингу висвітлили у роботах: А. Артюхіна, Н. Бодровська, Ю. Громико, О. Іванок, В. Новіков та ін. Проте залишаються недостатньо вивченими основні чинники освітнього середовища, що визначають формування інтелектуальних активів людського потенціалу.

Метою дослідження є вивчення стану освітніх умов в Україні, їхнє порівняння з іноземною практикою та розробка рекомендацій щодо формування й розвитку інтелектуальних активів людського потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Рівень економічного зростання будь-якої країни, починаючи з ХХ століття, залежить, в першу чергу, від найголовнішого ресурсу, одночасно суб'єкту й об'єкту праці – людини. На-

самперед, приймаються до уваги її інтелектуальні активи, у вигляді знань, умінь, навичок, здібностей, які формуються під впливом чинників освітнього середовища. Саме за допомогою цих складових, приблизно 80% ВВП провідних країн світу забезпечується часткою нових знань. Це підтверджує ключову роль людського потенціалу в соціально-економічному розвитку [1; 2, с. 67-68].

Незважаючи на велику кількість підходів до визначення людського потенціалу, більша частина науковців підкреслює особливе значення саме інтелектуальної складової, вивчення якої дозволяє виділити інтелектуальні активи. Поняття «інтелектуальні активи» можна узагальнити як вид унікального ресурсу, який є невичерпним і здатним до самовідтворення, вільний для законної комерційної передачі та при правильному використанні дозволяє підвищити прибуток підприємства, сприяє розвитку економіки в цілому. Інтелектуальні активи людського потенціалу – це окремі елементи людського потенціалу, які поступово накопичуються і трансформуються з самого народження людини в процесі її виховання, культурного розвитку і залучення до здорового способу життя, отримання освіти і професійного навчання, а також інтелектуальні результати діяльності людини. Інтелектуальні активи людського потенціалу розглядаються як когнітивні, емоційні та креативні компетентності, оскільки мають нематеріальну природу, а також результати його інтелектуальної діяльності (нематеріальна і матеріальна форма) [1, с. 55].

У сучасних умовах визнається, що для реалізації ефективних соціально-економічних реформ, найважливішим чинником є система інтеграції знань у господарські системи всіх економічних рівнів. Це, в свою чергу, потребує організації сукупності заходів щодо мотивації людського потенціалу до розвитку, особливо його інтелектуальної частини. Передусім, вони передбачають збільшення обсягів інвестування й організаційного вдоско-

налення освітніх умов, заохочення до навчання та фінансове виховання, що мають прищеплюватися з дитинства й вдосконалюватися протягом життя. У цьому контексті вища освіта є критичним фактором в інноваційній діяльності та розвитку людського капіталу, якому належить центральна роль у

забезпеченні розвитку економіки знань [3].

Відсутність у науковій літературі однозначного визначення «освітніх умов» обумовило зробити певне логічне узагальнення понять, що пов'язані зі здобуттям освіти в цілому.

Таблиця 1

Трактування основних категорій, що визначають освітні умови в Україні

Поняття	Визначення
Освіта – це...	- цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок або щодо її вдосконалення; процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь та навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості [4].
	- основа інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту; запорука розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави [5].
	- процес та результат засвоєння індивідом систематичних знань, вмінь та навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду й пізнавальних інтересів [6].
	- соціальний інститут, за допомогою якого передаються й втілюються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства [7].
	- суспільно-організований, нормований процес та результат невинної передачі через покоління соціально значущого досвіду, який в онтогенному плані становлення особистості є її генетичною програмою та соціалізацією [6].
Система освіти – це...	- сукупність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти, які згідно з Конституцією та іншими законами України здійснюють освіту і виховання громадян [8].
	- соціальні інститути, які здійснюють цілеспрямовану підготовку молодого покоління до самостійного життя в сучасному суспільстві; соціальні інститути, які включають систему установ дошкільної, шкільної, середньої спеціальної, вищої і додаткової освіти, здобувають державний статус системи освіти в країні [7].
	- це об'єднання незалежних програм і інститутів в цілісну систему, що забезпечує як формальну, так і неформальну освіту [5].
Доступність освітніх послуг – це...	- право вибору на певних умовах будь-якого типу вищого навчального закладу [9].
	- сукупність реальних умов забезпечення рівних можливостей для здобуття освіти індивідами, незалежно від їхнього економічного становища [10].
	- створення рівних можливостей для здобуття освіти та розширенні можливості для тих груп населення, які традиційно обмежені в ньому [11].
Освітня програма – це...	- (освітньо-професійна, освітньо-наукова чи освітньо-творча) – система освітніх компонентів на відповідному рівні вищої освіти в межах спеціальності, що визначає вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, перелік навчальних дисциплін і логічну послідовність їх вивчення, кількість кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи, необхідних для виконання цієї програми, а також

	очікувані результати навчання (компетентності), якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня вищої освіти [12].
	- перелік освітніх компонентів і логічна послідовність їх вивчення, вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, а також очікувані результати, якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня та кваліфікації [13].
	- єдиний комплекс освітніх компонентів (предметів вивчення, дисциплін, індивідуальних завдань, контрольних заходів тощо), спланованих і організованих для досягнення визначених результатів навчання [5].

Загалом, «система освіти» складається з усіх освітніх закладів, які здійснюють навчання та виховання громадян, чітко структурована (дошкільна, повна загальна середня, позашкільна, спеціалізована, професійна (професійно-технічна), фахова передвища, вища (початковий, бакалаврський, магістерський, освітньо-науковий/освітньо-творчий рівні), освіта дорослих (у т.ч. післядипломна), освіта, а також самоосвіта) [5].

Функціонування системи освіти забезпечує держава. Відповідно до статті 53 Конституції України: держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток цих структурних рівнів та різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам [14]. Усі незаконні відмови в зарахуванні до навчального закладу, а також вимагання надання коштів передбачають кримінальну відповідальність.

Кожна людина реалізує своє право на освіту впродовж всього життя, використовуючи різні її види (формальна, неформальна, інформальна) [5] за певними освітніми програмами, які мають відповідати сучасним стандартам якості та потребам ринку праці взагалі. Доступність усіх форм і типів освітніх послуг поділяється на економічну (фінансові витрати) та фізичну (досяжність освіти або за допомогою відвідування навчального закладу, що знаходиться на розумному географічному віддаленні, або шляхом отримання доступу до сучасних технологій) складові [9].

Використовуючи вищевказане, можна припустити, що «освітні умови» – це комплексне поняття, яке узагальнює в собі особливості системи освіти (її структуру та рівні,

рисю закладів освіти), умови доступності до освітніх послуг та освітніх програм, які надають можливість здобувати базові та профільні знання, слугують інструментом формування необхідного для реалій сьогодення типу мислення та моральних цінностей суспільства.

Формування інтелектуальних активів населення забезпечується освітнім середовищем, вплив на яке здійснює не лише держава, а й приватні підприємства, фонди, меценати, спонсори, домогосподарства. В Україні обов'язковою є лише формальна шкільна освіта, інші – за бажанням. Проте, для отримання освіти, як середньої, так і вищої, необхідним є факт усвідомлення її ролі в житті людини та бажання самовдосконалюватися. На це впливає економічна стабільність і розуміння затребуваності отриманої спеціальності, культура нації, умови життєдіяльності та забезпеченість доходами домогосподарств тощо. Але різкі зміни в соціальному середовищі, які притаманні Україні, неодмінно супроводжуються кризовими явищами, що привносять дезорганізацію у психічній діяльності людини відповідно до мінливості вимог часу, знижують продуктивність різних видів діяльності та порушують процес адаптації в суспільстві загалом [15].

Сьогодні в Україні розвиток освітнього середовища характеризується негативними тенденціями. На всіх освітніх рівнях, починаючи з дошкільного та закінчуючи вищою, відбувається скорочення закладів освіти та осіб, які навчаються в них. Зокрема, з 1990 року до 2019 р. кількість дошкільних навчальних закладів зменшилась на 40%, а число місць та користувачів в них – на 49%, що спричинено переважно процесами депопуляції населення та звуженого його відтворення. Проте, частка дітей дошкільного віку, які

відвідують дитячі садки, наразі, має найвищі показники за всю історію незалежності України (61% у 2018 р.). «Популярність» таких освітніх закладів обумовлюється потребою батьків вихованців відводити більше часу на заробіток коштів тощо. Логічним є те, що в разі недобору дошкільнят на всі «вакантні місця», утримувати дані заклади стає дуже невигідно та недоречно. Саме зменшення народжуваності та несприятливі соціально-економічні умови для цього, поповнення старшої вікової групи (яка потребує більшої частини видатків із державних бюджетів), а також недостатнє фінансування з інших джерел (власники, батьки або опікуни, фізичні та юридичні особи), суттєві корупційні прояви та монополізація ринків стали причиною поточної бідності значної частини населення. Це, в свою чергу, негативно позначається на збагаченні інтелектуального капіталу нації (зокрема, інтелектуальних активів), адже завдяки дошкільнім закладам освіти у кожної людини розвиваються навички комунікації, розкриваються природні здібності та, зрештою, зміцнюється імунітет. Якраз сформованість комунікативної компетенції у випускників закладів дошкільньої освіти є важливою умовою успішної їх адаптації до навчання у Новій українській школі, яке відбувається під час парної, групової та колективної взаємодії з використанням ігрових та проєктних технологій [16].

За 1990-2019 рр. кількість закладів загальної середньої освіти скоротилась на 30%, а учнів у них – на 40%; випускників, які здобули базову та повну загальну середню освіту зменшилась відповідно на 49% і 51%, а вчителів – на 18%. У закладах професійної (професійно-технічної) освіти, кількість яких зменшилась на 42%, чисельність учнів зменшилась на 62%, осіб, прийнятих на навчання – на 66% і випускників – на 67%. Схожа ситуація характерна і для коледжів, технікумів та училищ, кількість яких скоротилась на 54%, осіб, які там навчаються – на 77%, прийнятих – на 80%, а випускників – на 78%.

За 2020 рік стало зрозуміло, що в українській системі освіти є дуже багато прогалин. Перш за все, до них слід віднести неготовність освітньої сфери до переходу на дистанційне навчання. Окрім недосконалості та незрозумілості онлайн-сервісів для користу-

вачів, постало питання відсутності необхідного для навчання та отримання інформації обладнання, і, навіть, Інтернету. Можна побачити, що сьогодні використання дистанційних форм освіти здійснюється неповноцінно (ціль є, а засоби її досягнення – відсутні). Незважаючи на те, що навчально-методичними центрами Міністерства освіти і науки України велика увага приділяється створенню електронних підручників, посібників, навчальних курсів для спеціальностей, презентацій проблема їх розробки і застосування в навчальному процесі залишається актуальною [17]. Не допомагає навіть той факт, що українські ІТ-технології мають високу конкурентоспроможність на міжнародній арені (це свідчить про незацікавленість державних та приватних інвесторів у залученні таких спеціалістів до розробки інновацій для вдосконалення освітнього процесу взагалі). На додаток, варто відмітити некомпетентність деяких педагогів у викладанні своїх предметів у такий спосіб (та роботі з інтерактивними технологіями взагалі). Також, до «списку пробоїв» зараховується швидкість та незрозумілість реформ, які підкреслюються несвоєчасністю виконання та відсутністю ресурсів для цього (необхідність зміни підручників та методів викладання, які відповідатимуть якісним вимогам сучасності тощо) [18].

Попередню проблему ускладнює наступна – суттєве розшарування суспільства за платоспроможністю, що спричиняє різний доступ до закладів освіти, інформаційних систем та заходів саморозвитку (люди з фізичними та/або розумовими вадами; малозабезпечені сім'ї; жителі віддалених від міст населених пунктів тощо). З цим виникає питання щодо нещодавно введеної інклюзивної освіти, яка передбачає закриття спеціалізованих навчальних закладів та розподіл учнів з особливими потребами у звичайні класи. Крім того, що в середньостатистичних школах не передбачено необхідного обладнання (яке встановлюватиметься по факту прийняття дитини до закладу освіти, а, скоріше за все, із запізненням і деякими проблемами), персонал освітніх закладів і школярі не мають змоги психологічно підготуватися та отримати допомогу за потребою (до того ж позначається нетолерантність населення вза-

галі, відсутність усвідомлення даного поняття та його важливості).

Не менший дискомфорт викликає відсутність шкіл і класів для національних меншин в Україні. На це впливають недостатня кількість необхідного персоналу та незацікавленість у фінансуванні таких проєктів державними структурами й приватними організаціями [18].

До вищезгаданого доречно додати й низьку заробітну плату вчителів та викладачів, яка негативно впливає на рівень їхнього життя, унеможлиблює особистісний та професійний розвиток. Останній пункт – дуже важливий для підвищення кваліфікації, розширення бази знань та збереження робочого місця. Для прикладу, посадовий оклад молодого вчителя (станом на вересень 2020 р.) складає 4050 грн, вчителя I категорії – 5051 грн, вчителя / викладача вищої категорії у закладах професійної та фахової передвищої освіти – 5385 грн. Загалом, ставка заробітної плати працівників закладів освіти варіюється від 2225 до 10035 грн, залежно від тарифного розряду [19; 20; 21]. Крім того, у освітньому процесі для ефективного спілкування

необхідно мати певні знання у сфері паралінгвістики, щоб підсилювати вербальні процеси комунікації невербальними для більшого впливу на взаємини учасників комунікативно-мовленнєвого процесу, формування довірливих міжособистісних взаємин, відкритість та щирість комунікантів; розуміти вербальні повідомлення; підсилювати емоційну насиченість висловлювань; підтримувати психологічну близькість [22].

Щоб хоч якось підвищити престиж професії, законодавством передбачено додаткові виплати за класне керівництво, перевірку зошитів та вислугу років, проте не призначено соціальне страхування, як в інших країнах світу. Все це позначається на якості викладання та освіти загалом, адже в разі відсутності мотивації, низької оплати праці, психологічного напруження педагогів, дуже важко ділитися знаннями з учнями (яких, з кожним роком, все складніше зацікавити власним предметом).

Для кращого розуміння серйозності проблеми необхідно розглянути орієнтовні середні оклади вчителів та мінімальну заробітну плату в різних країнах світу (табл. 2).

Таблиця 2

Середня заробітна плата вчителів та мінімальна заробітна плата в різних країнах світу

Країна	Середня заробітна плата вчителя	Мінімальна заробітна плата в країні
Україна	\$224/місяць (від 01.01.2021)	222 \$/місяць (6000 грн, від 01.01.2021)
Польща	\$825/місяць	\$744/місяць
Іспанія	\$2390	\$1325/місяць
Японія	\$5200	\$1455
Німеччина	\$4315	\$1820
Китай	\$1000	\$166 – 465
США	\$4800	\$1160
Мексика	\$600	\$140

Джерело: складено на основі [23-29]

Отже, українські вчителі отримують одну з найнижчих зарплат серед колег у світі та не забезпечені, наприклад, повним медичним обслуговуванням, як китайські, не можуть взяти річну відпустку, як ізраїльські, не мають додаткових виплат за спілкування з батьками або проведення батьківських зборів, як американські. Наразі, Міністерством освіти і науки України пропонується внести змі-

ни до Закону України «Про освіту», де тривалість робочого тижня для педагогічних працівників не повинна перевищувати 36 годин (на сьогодні це 40 годин) [30]. Для порівняння, в Німеччині та Польщі педагоги працюють не більше 27 годин на тиждень, у Мексиці – 23. Приблизно скільки ж часу, як і наші викладачі, в стінах шкіл проводять китайські, американські та іспанські. Попри

зазначене, вітчизняні спеціалісти не повинні надавати батькам письмовий звіт про навчання їхніх дітей, як у Німеччині та Великобританії, починати кар'єрний шлях у глибоких країнах, як у Китаї, та, врешті-решт, їхній заробіток не варіюється від регіону викладання [29].

На протигагу всім попереднім змінам, кількість університетів, академій та інститутів зросла на 89%, студентів у них – на 43%, прийнятих – на 43%, а випускників – на 144%. Збільшилась чисельність аспірантів і докторантів на 89% та 121% відповідно [31]. Тобто, в Україні характерним є скорочення кількості всіх закладів освіти та їх випускників, окрім вищої. Відповідно в економіці відбувся значний перекид у потребі спеціалістів з професійною (професійно-технічною) освітою та навичками, чисельність яких значно зменшилась. При цьому масовість вищої освіти та невисока її вартість призвели до погіршення якості підготовки та формально до неї відношення. Також, на сьогодні, відмічаються дуже гостро проблеми, які пов'язані з недосконалістю механізмів взаємодії освіти та ринку праці [32].

Незважаючи на відносно низьку ціну за навчання, порівняно з іншими країнами світу, фінансова спроможність вітчизняних домогосподарств не завжди відповідає їй. Це залежить від самого закладу та його статусу, регіону країни та середньої заробітної плати в ньому (у м. Київ, на кінець 2020 р. – 21,8 тис. грн, у Київській та Рівненській областях – 14,3 тис. грн, в інших регіонах – від 10,9 до 13 тис. грн) [33]. Що ж до вартості навчання, то в столичних ЗВО воно коштуватиме від 20 до 71 тис. грн, а в інших містах – від 13 тис. грн. (без урахування вартості проживання, харчування, проїзду тощо). Крім того, згідно з постановою Кабінету Міністрів України, з 1 вересня 2020 року для вступників на найбільш популярні спеціальності (38 із 121) контрактне навчання коштуватиме не менш як 60% вартості утримання бюджетних місць (у 2021 р. – 70%, у 2022 р. – 80%). Наразі, останні обходяться країні, в середньому, в 44 тис. грн, тоді як за одного «контрактника» отримує 16,5 тис. грн. Таке рішення МОН України орієнтоване на компенсацію коштів

університетам за дисбаланс між видатками й надходженнями за навчання; підвищення якості освіти, за рахунок вдосконалення обладнання, лабораторій, а також збільшення заробітної плати та запровадження премій для викладачів, залучення «запрошених» спеціалістів тощо; зменшення кількості працівників на ринку праці, послуги яких не затребувані [34]. Такі дії мають супроводжуватися викорінюванням корупції у освітній системі, вищій мотивації молоді до навчання тощо.

Загалом українська освіта – доступніша, ніж в багатьох державах світу (проте, варто брати до уваги платоспроможність населення та рівень життя у країні) (табл. 3). Так, для іноземців в Україні освітні послуги обійдуться набагато дешевше, ніж «рідні», з урахуванням інших витрат (дешевше проживання в «студмістечку» (кампусі), ніж оренда житла). У Німеччині проживання обійдеться в \$ 260-630 на місяць (+ \$ 240 за комунальні виплати), в Австралії – \$ 950 – 1350 (+\$ 165), у США – \$ 500-1500 (+ \$ 1 000 – 1 500), у Канаді – \$ 400 (+ \$300). Харчування в цих же країнах коштуватиме приблизно \$ 200-300 на місяць [35].

Варто відмітити, що іноземні системи освіти дозволяють мінімізувати фінансові витрати. Так, в деяких країнах Європи, таких як Австрія, Чехія, Німеччина, Франція, Італія та Норвегія навчання державною мовою обійдеться майже безкоштовно (не враховуючи вартість проживання, харчування, студентських зборів, медичної страховки тощо). У швейцарських інститутах туризму та готельного бізнесу щорічне стажування, яке триває 4-6 місяців, оплачується в розмірі \$ 2 500 на місяць. У багатьох університетах Голландії та Франції існує схожа система: стажування один або два рази за програму, яке дозволяє заробляти від \$ 500 до \$ 1 500 на місяць. Окрім компенсації до 35% витрат, студенти отримують досвід роботи, з яким у них будуть безперечні переваги серед конкурентів у працевлаштуванні, можливість отримання стипендії, працюючи в бібліотеці чи ресторані «вищу», або виступаючи як спортсмен чи музикант від нього [36]. Проте, це можливо лише після початку навчання.

Таблиця 3

Вартість навчання за кордоном та витрати на проживання

Країна		Річна вартість навчання	Річна вартість проживання
Україна		Від 350 до 2 100 € (\$420-2500)	Від 150 € (\$ 180)
Польща	Державні ВНЗ	Від 1 250 € (\$ 1 500)	Від 300 € (\$ 360)
	Приватні ВНЗ	Від 900 € (\$ 1 100)	
Австрія		800 € (\$ 960)	Приблизно 10 000 € (\$12 000), + харчування
Німеччина		Безкоштовно в державних університетах, оплачуються студентські збори	
Франція		Бакалаврат – 500 € (\$ 600), магістратура – 900 € (\$1 100)	Залежить від місця навчання
Італія		Від 500 € (\$ 600)	Менше, ніж в багатьох європейських країн
Угорщина		Від 2 000 € (\$ 2 400)	
Чехія		Безкоштовно в державних університетах (чеською мовою); приблизно 2 000 € (\$ 2 400) , (англійською мовою)	
Норвегія		Безкоштовно в державних університетах, реєстраційний збір – 100 € (\$ 120)	Близько 15 000 € (\$18 100)
США	Державні ВНЗ	\$ 10 210 (€ 8 500)	\$ 8 530 (€ 7 100)
	Приватні ВНЗ	\$ 23 940 (€ 19 900)	
Канада		\$ 6 100 (€ 5 100)	\$ 6 910 (€ 5 700)
Великобританія		\$ 10 210 (€ 8 500)	\$ 8 780 (€ 7 300)
Австралія		\$ 5 970 (€ 5 000)	\$ 6 040 (€ 5 000)
Нова Зеландія		\$ 5 580 (€ 4 600)	\$ 5 520 (€ 4 600)

Джерело: складено на основі [35]

В Україні сьогодні важливо переглянути систему освіти коледжів і технікумів. У багатьох країнах освітні програми для цих закладів розробляються (переглядаються) у тісній співпраці з промисловими та громадськими колами, які відповідають сучасним потребам, і, як наслідок, дозволяють пропонувати затребувані спеціальності на ринку праці. Сертифікати й дипломи, які видають коледжі – визнаються на рівні з університетськими. Чимало з них мають відповідні угоди з університетами та видають дипломи університетів-партнерів. Все це надає можливість отримати якісну освіту за меншу вартість (приблизно в 1,5 рази, порівняно з університетами) [36]. В Україні ж технікуми, училища, коледжі мають дуже низьке сприйняття у суспільстві, де вважається важливою переважно (формально) вища освіта.

Дана ситуація ускладнюється різким введенням Болонської системи освіти (з 2005 р.), замість поетапного, що спричинило багато непорозумінь між студентами та викладачами, стосовно нарахування балів і вибору дисциплін. Вона передбачає адаптацію нав-

чальних систем різних країн світу до єдиного поділу наукових ступенів, що супроводжуються додатком до диплома, щоб забезпечити можливість працевлаштування за кордоном. Проте, фактично, в Україні є декілька проблем з її повноцінним впровадженням: недостатня обізнаність студентів у кредитній системі (кількісній оцінці навчальних досягнень); неможливість самостійного вибору дисциплін (через відсутність викладачів або методичних розробок для викладання; нестачі приміщень тощо); «застарілість» предметів для сучасних ринкових умов; об'єднання загальних та профільних предметів, як на рівні бакалаврату, так і магістратури [37].

Тож, наразі, в Україні є велика кількість людей з вищою освітою, які або працюють не за профілем, або не мають належної мотивації, бо здобували її «для батьків». Вся ця частка населення – інтелектуальні активи нації, які вчасно не змогли обрати необхідну спеціальність, або «взяти перерву» для роздумів над цим, і неспроможні розкрити весь свій творчий та інтелектуальний потенціал

зараз (переважно, через присвячення часу роботі, побуту тощо).

Розширення переліку вимог, пов'язаних із задачею ДПА та ЗНО створили додаткові бар'єри для молоді та їх батьків. Однак майже вся система освіти з низьким рівнем оплати праці викладачів (вчителів) та корумпованістю стала не готовою повноцінно задовольняти ці запити. Як наслідок якість освіти знизилась на всіх рівнях і виник платний сервіс з приватної підготовки молоді до іспитів.

Отже, тривалі та непослідовні реформи в освітній сфері України сьогодні переважно є незрозумілими для населення, а його низька фінансова спроможність не дозволяє отримувати якісні освітні послуги. В таких умовах розвиток інтелектуальних активів є значно ускладненим та суттєво обмеженим.

Для вирішення наявних проблем та подальшого їх запобігання, варто розробляти стратегічні заходи розвитку освітньої системи, за участю державних структур, приватних підприємств, громадськості, фондів і спонсорів, яка передбачатиме соціально-економічні трансформації, зокрема, поліпшення якості освітніх умов. Вони виступають інструментом формування та розвитку інтелектуальних активів нації, які є запорукою її процвітання. Передусім, це стосується зростання платоспроможності та рівня життя населення, що позитивно впливатиме на розширене його відтворення (шляхом створення нових робочих місць; залучення вітчизняних науковців до вдосконалення національного виробництва, виведення їхніх проєктів на міжнародні ринки тощо). Зазначене, в свою чергу, дозволить зберегти низку наявних робочих місць, у тому числі в закладах освіти. Також, варто звернути увагу на спрощення та вдосконалення онлайн-сервісів, забезпечення населення рівними умовами доступності освітніх послуг, через надання техніки (наприклад, малозабезпеченим сім'ям) та проведення Інтернету (у віддалені від районних центрів населені пункти). Адже візуалізація будь-якого об'єкту реального світу, а в окремих випадках навіть створення засобами різних графічних комп'ютерних програм і спеціалізованих пристроїв, сприятиме ліпшому викладу та засвоєнню інформації [38]. На додаток до

цього, слід зауважити, що введення інклюзивної освіти має повноцінно передбачити в навчальних закладах наявність необхідного обладнання, а також запровадження сеансів психологічної допомоги дітям з обмеженими можливостями, їхнім батькам; підготовку персоналу і учнів загальноосвітніх закладів до роботи в нових умовах (можна скористатися прикладом шкіл Великобританії, де постійно організовують різноманітні благодійні заходи; нерідко діти займаються соціальною роботою). Це дозволить прищепити відповідні моральні цінності та повагу до оточуючих. Крім того, необхідно попіклуватися про представників національних меншин на теренах України, створивши для них спеціальні класи, або навіть школи, щоб у подальшому ці громадяни проявили бажання залишитися саме тут. Вирішення проблем якості освіти, а також багатьох інших, має ґрунтуватися на формуванні гідних умов праці та заробітної плати викладачів. Як видно з наведених даних, середній рівень окладу педагогів в Україні є дуже низьким, що свідчить про невисокий статус самої професії в суспільстві, демотивацію її представників (та зародження бажання зміни роду діяльності на більш прибутковий), обмежені можливості професійного та особистісного самовдосконалення, зокрема навчання роботі з інтерактивними технологіями.

Для вдосконалення освітньої системи в Україні доречно запозичити окремі елементи закордонної практики. У канадській системі освіти неприпустимі публічні зауваження дитині, а її оцінки – конфіденційні, що дозволяє виховувати у підростаючого населення звичку працювати на якість, а не на кількість балів, без зайвого порівняння з однолітками та нав'язування певних комплексів. Загальна освіта починається з підготовчих класів для дітей 4-5 років, а в середній та старшій школі навчання поділяється на блоки – у кожному семестрі вивчається лише 4 предмети. У Фінляндії, крім цього, для кожного учня складають індивідуальний план навчання та розвитку, що дозволяє виконувати на уроках завдання різної складності; хлопців та дівчат не розділяють по групам на заняттях з технологій, що допомагає їм всесторонньо розвивати власні навички та привчає поважати працю інших. У США учнів

щороку перерозподіляють у нові класи, всі навчаються за індивідуальними планами. У Німеччині, хоча й немає єдиної освітньої програми для всіх регіонів країни, проте всі учні вже з четвертого класу відвідують заняття зі статевого виховання. У Франції можливо перейти на клас вище (або нижче) за навчальні досягнення, а в Австралії, на додачу, існує система заохочень у вигляді сертифікатів за добре виконану роботу. Особливість системи освіти в Новій Зеландії – у щорічній зміні класом кабінету, що допомагає створювати дружню атмосферу в школах. В Ізраїлі, навіть у разі неплатоспроможності родини учня, останнього не мають права відсторонити від занять та позакласної активності [37]. Отже, виділивши позитивні моменти в навчальних процесах інших держав, можна впровадити нові та корисні зміни в освітній системі України, що буде близьке нашому менталітету та цінностям, підвищить якість освіти.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що інтелектуальні активи населення країни – це сукупність різних елемен-

тів людського потенціалу, що розвиваються та вдосконалюються протягом життя, через призму виховання, культури суспільства, рівня освіти й мотивації до навчання та відображаються в результатах інтелектуальної діяльності індивідуумів. Вони виступають запорукою економічного зростання провідних країн світу, адже здатні до накопичення та самовідтворення, на відміну від інших ресурсів виробництва. Формування інтелектуальних активів населення обумовлюється освітніми умовами, які відображають синтез особливостей системи освіти, умов доступності здобуття знань і безпосередньо якості реалізації освітніх програм. Наразі, в Україні є ряд проблем, що пов'язані з кожною зазначеною складовою. Тому саме об'єднання зусиль владних структур на різних економічних рівнях, освітньо-наукової спільноти, бізнесу та громадськості в узгодженні основних пріоритетів і напрямів формування сприятливих освітніх умов здатне в подальшому забезпечити розвиток інтелектуальних активів населення країни.

Список літератури:

1. Карпенко А. В. Розвиток інтелектуальних активів людського потенціалу: теорія та практика: монографія. Запоріжжя: ФОП В. В. Мокшанов, 2018. 510 с.
2. Карпенко А. В. Інтелектуальні активи: етимологія поняття та місце в національній інноваційній системі. *Економіка і організація управління*. 2017. № 4. С. 65-80.
3. Несторенко Т. П. Цінність вищого образования для індивіда. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2015. № 3(3). С. 171-174. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2015_3\(3\)_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2015_3(3)_35)
4. Освіта. Право на здобуття освіти. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0>
5. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
6. Зайченко І. В. Поняття і сутність змісту освіти. Педагогіка. URL: https://pidru4niki.com/12580426/pedagogika/zmist_zagalnoyi_osviti
7. Освіта як спосіб входження людини у світ науки і культури. Реферат. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29246/>
8. Система освіти України, її структура. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-4033.html>
9. Освітня політика в контексті визначальних характеристик цивілізаційного процесу. Принцип освітньої політики в Україні. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. 2013. URL: <https://studfile.net/preview/5604093/page:2/>
10. Суркова Г. Проблеми доступності вищої освіти в Україні. URL: nauka.zinet.info/10/surkova.php
11. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. К.: Грамота. 2005. 448 с.
12. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page#Text>
13. Освітні програми. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». URL: <https://kpi.ua/regulations-2-2>
14. Конституція України. Розділ II: права, свободи та обов'язки людини та громадянина. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Лисенкова І. П. Індивідуальний підхід у роботі з дітьми молодшого шкільного віку з когнітивними порушеннями. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: збірник наукових праць*. Острог: Вид-во НаУОА. 2018. Вип. 6. С. 21-26.
16. Миськова Н. М. Формування комунікативної компетенції дітей дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти. *Інноваційна педагогіка: зб. наук. праць*. 2020. Випуск 24. Том 1. С. 244–247
17. Алексеева Г. М. Актуальні питання фізико-математичної освіти: збірник наукових праць. Сум. держ. пед. ун-т імені А.

С. Макаренка. Суми : ВВП «Мрія», 2014. Вип. 3. С.184-191.

18. Андрущенко А. В. Актуальні проблеми освіти і науки в українських реаліях. ВСЕОСВІТА. 2018. URL: <https://vseosvita.ua/library/aktualni-problemi-osviti-i-nauki-v-ukrainskih-realiah-12228.html>

19. Посадові оклади (тарифні ставки) педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників закладів освіти і науки на 2020, 2021 та 2022 рік. Заробітна плата. URL: <http://www.zarplata.co.ua/?p=8832>

20. Зарплата вчителя. Чому потрібна реформа оплати праці. Наукова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/articles/zarplata-vchytelya-chomu-potribna-reforma-oplaty-pratsi/>

21. Про підвищення оплати праці працівників установ, закладів та організацій бюджетної сфери. Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-2020-%D0%BF#Text>

22. Березовська Л. І. Засоби комунікації у професійній діяльності соціального працівника. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2020. Вип. 2. С. 6-13. URL: <http://znp.udpu.edu.ua/article/download/212046/212096>

23. Зарплаты Японии по профессиям. URL: <https://migrantvisa.ru/zarplata/srednjaja-zarplata-v-japonii/>

24. Минимальная и средняя зарплата в Испании. URL: <https://hochusvalit.com/ispaniya/zarplata-v-ispanii#ggl-4>

25. Зарплаты в Германии: минимальные и средние зарплаты в Германии по профессиям, таблицы зарплат в 2021, 2020 году. URL: <https://ru-geld.de/salary/>

26. Сколько можно заработать в Мексике. Emigranto. URL: <https://emigranto.ru/strany-ameriki/meksika/zarplata-v-meksike.html>

27. Средняя зарплата учителей в США. URL: <https://visasam.ru/emigration/canadausa/zarplata-uchitelya-v-usa.html#:~:text=>

28. Минимальная и средняя зарплата в США. URL: <https://take-profit.org/statistics/wages/united-states/>

29. Сколько зарабатывают учителя в разных странах. URL: <https://osvitoria.media/ru/experience/skolko-zarabatyvayut-uchytelya-v-raznyh-stranah/>

30. Робочий працівників: правові аспекти. Профспілка працівників освіти і науки України. URL: <https://pon.org.ua/dokumenty/podii/2583-robochij-chas-pedagogichnix-pracivnikiv-pravovi.html>

31. Демографічна та соціальна статистика. Освіта. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

32. Ступак О. Ю. Характеристика соціального становища молоді в Україні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2020, Вип. 1 (94). С. 223-231. <http://domtpnsu.snu.edu.ua/index.php/Domtp/article/view/128>. DOI: 10.33216/2220-6310-2020-94-1-223-231.

33. Средняя месячная зарплата по регионам Украины в 2020 г. Минфин. URL: <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/average/2020/>

34. Вартість контрактного навчання має відповідати фактичним витратам університету – уряд ухвалив постанову про індикативну собівартість. Міністерство освіти і науки України. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/vartist-kontraktного-navchannya-maye-vidpovidati-faktichnim-vitratam-universitetu-uryad-uhvaliv-postanovu-pro-indikativnu-sobivartist>

35. Вартість навчання за кордоном та витрати на проживання. URL: <https://mojaedukacija.com/cina-navchanna-za-kordonom>

36. Образование в Европе. URL: <https://academiconsult.ru/obrazovanie-v-evrope>

37. Що не так з болонською системою в Україні. Студвей. URL: <https://studway.com.ua/bologna-system/>

38. Бучківська Г. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у процесі художньо-трудової діяльності майбутніх учителів початкових класів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2018. № 1. С. 39–46. URL: <http://nzp.tnpu.edu.ua/article/view/138484>

39. Боровік Л.В. Інновації – основний метод активізації інвестиційних процесів у сільському господарстві. Міжнародний науково – практичний журнал *Фінансовий простір*. 2020. №1 (37), с. 8 – 15. <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/index.php/fp/article/view/749>

40. Sherman M., Samchyńska Y., Sikelinda M., Yurzhenko A. Formation of Digital and Research Competences in the Training of IT Professionals in a Modern University. *Information Technologies in Education*. 2020. № 44. P. 18-30.

41. Тарануха О.М., Амеліна Н.К., Клименко І.С. Тенденції розвитку ринку консалтингових послуг в Україні. *Економіка та управління на транспорті*. Київ: НТУ. 2017. випуск 4. стор.129-134 <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2017-04/129-135.pdf>

References:

1. Karpenko A. V. (2018) Rozvytok intelektualnykh aktyviv liudskoho potentsialu: teoriia ta praktyka: monohrafiia. Zaporizhzhia: FOP V. V. Mokshanov, 510 p.

2. Karpenko A. V. (2017) Intelektualni aktyvy: etymolohiia poniattia ta mistse v natsionalnii innovatsiinii systemi. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*. № 4, pp. 65-80.

3. Nestorenko T. P. (2015) Tsennost vyssheho obrazovanyia dlia yndyvyda. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky*. № 3(3), pp. 171-174. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2015_3\(3\)_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2015_3(3)_35)

4. Osvita. Pravo na zdobuttia osvity. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0>

5. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

6. Zaichenko I. V. Poniattia i sutnist zmistu osvity. *Pedahohika*. URL: https://pidru4niki.com/12580426/pedagogika/zmist_zagalnoyi_osviti

7. Osvita yak sposib vkhodzhennia liudyny u svit nauky i kultury. Referat. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29246/>

8. Systema osvity Ukrainy, yii struktura. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-4033.html>

9. Osvitnia polityka v konteksti vyznachalnykh kharakterystyk tsyvilizatsiinoho protsesu. Pryntsyp osvითnoi polityky v Ukraini. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. (2013) URL: <https://studfile.net/preview/5604093/page:2/>
10. Surkova H. Problemy dostupnosti vyshchoi osvითy v Ukraini. URL: nauka.zinet.info/10/surkova.php
11. Kremen V. H. (2005) Osvითa i nauka v Ukraini – innovatsiini aspekty. Stratehiia. Realizatsiia. Rezultaty. K.: Hramota, 448 p.
12. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvითu». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page#Text>
13. Osvითni prohramy. Natsionalnyi tekhnichnyi universytet Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Si-korskooho». URL: <https://kpi.ua/regulations-2-2>
14. Konstytutsiia Ukrainy. Rozdil II: prava, svobody ta oboviazky liudyny ta hromadianyna. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Lysenkova I. P. (2018) Indyvidualnyi pidkhhid u roboti z ditmy molodshoho shkilnogo viku z kohnityvnymy porushenniamy. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Psykhohohiia»: zbirnyk naukovykh prats. Ostroh: Vyd-vo NaUOA. Vyp. 6, pp. 21-26.
16. Myskova N. M. (2020) Formuvannia komunikatyvnoi kompetensii ditei doshkilnogo viku v umovakh zakladu doshkilnoi osvითy. Innovatsiina pedahohika: zb. nauk. prats. Vypusk 24. Tom 1, pp. 244–247
17. Alikseeva H. M. (2014) Aktualni pytannia fizyko-matematychnoi osvითy: zbirnyk naukovykh prats. Sum. derzh. ped. un-t imeni A. S. Makarenka. Sumy : VVP «Mriia». Vyp. 3, pp.184-191.
18. Andrushchenko A. V. Aktualni problemy osvითy i nauky v ukrainskykh realiakh. VSEOSVITA. 2018. URL: <https://vseosvita.ua/library/aktualni-problemi-osvითi-i-nauki-v-ukrainskikh-realiakh-12228.html>
19. Posadovi oklady (taryfni stavky) pedahohichnykh, naukovo-pedahohichnykh ta naukovykh pratsivnykiv zakladiv osvითy i nauky na 2020, 2021 ta 2022 rik. Zarobitna plata. URL: <http://www.zarplata.co.ua/?p=8832>
20. Zarplata vchytelia. Chomu potribna reforma oplaty pratsi. Naukova ukrainska shkola. URL: <https://nus.org.ua/articles/zarplata-vchytelya-chomu-potribna-reforma-oplaty-pratsi/>
21. Pro pidvyshchennia oplaty pratsi pratsivnykiv ustanov, zakladiv ta orhanizatsii biudzhetnoi sfery. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-2020-%D0%BF#Text>
22. Berezovska L. I. (2020) Zasoby komunikatsii u profesiinii diialnosti sotsialnogo pratsivnyka. Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu. Vyp. 2, pp. 6-13. URL: <http://znp.udpu.edu.ua/article/download/212046/212096>
23. Zarplaty Yaponyy po professiyam. URL: <https://migrantvisa.ru/zarplata/srednjaja-zarplata-v-japonii/>
24. Mynymalnaia y sredniaia zarplata v Yspanyy. URL: <https://hochusvalit.com/ispaniya/zarplata-v-ispanii#ggl-4>
25. Zarplaty v Hermanyy: mynymalnye y srednye zarplaty v Hermanyy po professiyam, tablytsy zarplat v 2021, 2020 roku. URL: <https://ru-geld.de/salary/>
26. Skolko mozhno zarabotat v Meksyke. Emigranto. URL: <https://emigranto.ru/strany-ameriki/meksika/zarplata-v-meksike.html>
27. Sredniaia zarplata uchyteliv v SShA. URL: <https://visasam.ru/emigration/canadausa/zarplata-uchytelya-v-usa.html#:~:text=:text=>
28. Mynymalnaia y sredniaia zarplata v SShA. URL: <https://take-profit.org/statistics/wages/united-states/>
29. Skolko zarabatyvaiut uchytelia v raznykh stranakh. URL: <https://osvითoria.media/ru/experience/skolko-zarabatyvaiut-uchytelya-v-raznykh-stranah/>
30. Robochiy pratsivnykiv: pravovi aspekty. Profspiika pratsivnykiv osvითy i nauky Ukrainy. URL: <https://pon.org.ua/dokumenty/podii/2583-robochij-chas-pedahohichnykh-chas-pedagogichnix-pracivnikiv-pravovi.html>
31. Demohrafichna ta sotsialna statystyka. Osvითa. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
32. Stupak O. Yu. (2020) Kharakterystyka sotsialnogo stanovyshcha molodi v Ukraini. Dukhovnist osobystosti: metodohohiia, teoriia i praktyka. 2020, Vyp. 1 (94), pp. 223-231. <http://domtpsnu.snu.edu.ua/index.php/Domtp/article/view/128>. DOI: 10.33216/2220-6310-2020-94-1-223-231.
33. Sredniaia mesiachnaia zarplata po rehyonom Ukrainy v 2020 h. Mynfyn. URL: <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/average/2020/>
34. Vartist kontraktynoho navchannia maie vidpovidaty faktychnym vytratam universytetu – uriad ukhvalyv postanovu pro indykativnu sobivartist. Ministerstvo osvითy i nauky Ukrainy. (2020) URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/vartist-kontraktynogo-navchannya-maye-vidpovidati-faktichnim-vitratam-universitetu-uryad-uhvaliv-postanovu-pro-indykativnu-sobivartist>
35. Vartist navchannia za kordonom ta vytraty na prozhyvannia. URL: <https://mojaedukacija.com/cina-navchanna-za-kordonom>
36. Obrazovanye v Evrope. URL: <https://academconsult.ru/obrazovanie-v-evrope>
37. Shcho ne tak z bolonskoiu sistemoiu v Ukraini. Studvei. URL: <https://studway.com.ua/bologna-system/>
38. Buchkivska H. (2018) Vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u protsesi khudozhno-trudovoi diialnosti maibutnykh uchyteliv pochatkovykh klasiv. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Pedahohika. Ternopil: Vyd. viddil TNPU. № 1, pp. 39–46. URL: <http://nzp.tnpu.edu.ua/article/view/138484>
39. Borovik L.V. (2020) Innovatsii – osnovnyi metod aktyvizatsii investytsiinykh protsesiv u silskomu hospodarstvi. Mizhnarodnyi naukovy – praktychnyi zhurnal Finansoviy prostir, №1 (37), pp. 8 – 15. URL: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/index.php/fp/article/view/749>
40. Sherman M., Samchynska Y., Sikelinda M., Yurzhenko A. (2020) Formation of Digital and Research Competences in the Training of IT Professionals in a Modern University. Information Technologies in Education. № 44, pp. 18-30.
41. Taranukha O.M., Amelina N.K., Klymenko I.S. (2017) Tendentsii rozvytku rynku konsaltnykh posluh v Ukraini. Ekonomika ta upravlinnia na transporti. Kyiv: NTU. vypusk 4, pp. 129-134 <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2017-04/129-135.pdf>